

W.P. GERRITSEN

Een eenhoorn in ‘de Dikzak’

(Leiden, UB, BPL 2473, F. 236r-237r)

Abstract – A fifteenth-century Leiden manuscript, nicknamed ‘de Dikzak’ (‘Fatty’) on account of its bulkiness, contains a number of Middle Dutch allegorical exempla, one of which concerns a unicorn. In order to capture the wild animal two naked virgins are sent into the forest. They succeed in alluring the unicorn by their singing and when it goes to sleep in the lap of one of them, her companion kills it with a sword, while the first one receives the blood into a goblet. The unicorn signifies Christ, the virgin with the sword is Eve, the other one is Mary. This unusual version, in which the unicorn is captured by two virgins who represent the two most crucial moments in sacred history, ultimately derives from a famous fourteenth-century collection of exempla, the *Gesta Romanorum*. In many of the manuscripts and early printed versions of this work, the animal killed in the exemplum is not a unicorn, but an elephant. This agrees with the *Physiologus*, in which the wild elephant is captured after being attracted by the singing of two virgins. The exemplum in the Leiden manuscript places the relation between original sin and grace in the perspective of sacred history.

‘De Dikzak’, zo doopte Willem de Vreese (1869-1938) een handschrift uit de late vijftiende eeuw dat met zijn 336 perkamenten folia in verhouding tot zijn geringe afmetingen (10 x 14 cm) opvallend lijvig mag heten.¹ Dit handschrift was hem in 1921 toegezonden door een Amsterdamse collega aan wie het door een antiquariaat te koop was aangeboden. De Vreese maakte een begin met wat een uitvoerige beschrijving van het handschrift had moeten worden, maar staakte dit werk om onbekende redenen bij folio 114. Na het overlijden van De Vreese is het handschrift door de Leidse Universiteitsbibliotheek aangekocht, waar het onder nummer 2473 in de BPL-collectie werd opgenomen. De Dikzak bevat een groot aantal korte religieuze teksten van allerlei soorten, die door Geert Warnar als volgt worden opgesomd: ‘gedichten, gebeden, preken, tractaten, meditaties, samenspraken, bedevaartsroutes, broederschapsreglementen, legenden en talrijke exempelen’.² Aan een van die exempelen, onderdeel van een kleine reeks ‘merkelijke exemplen van onser sueter vrouwen’, is dit artikel gewijd. Op folio 236r wordt het aangekondigd als ‘een figure van den eenhoren gheestelec bediet’. Ik laat de tekst hier volgen.³

1 Gegevens ontleend aan Warnar 2006: 221. Geert Warnar was zo vriendelijk mij op het eenhoorn-exemplum in de Dikzak te wijzen.

2 Warnar 2006: 221.

3 Bij de weergave van de tekst heb ik gebruik van *u* en *v* aan de huidige praktijk aangepast. Afkortingen zijn opgelost, hoofdlettergebruik en interpunctie gemoderniseerd. Twee bij het schrijven overgeslagen letters heb ik tussen puntige haakjes aangevuld.

[F.236R] Hier volghen sommige merkelijke exempen van onser sueter vrouwen. Inden ersten een figure van den eenhoren gheestelec bediet [*uitgelegd*].

Het was een keyser die enen bosch hadde daer een eenhoren in woende die niemant gheneken [*benaderen*] en dorste. Doe dit die keyser sach, versochte hij ende vraechde vanden meesters die natuere deses eenhorens. Hier toe antwoerden die meesters ende seiden dat die eenhoren alte seer mynde scoene naecte ende suver meechden. Ende dat hi grote gehenuecte hadde in haren sanghe. Ter stont dede die keyser sueken twee die scoenste meechde die men binnen sinen rike vinden mochte. Doe vaent men daer twee alte schoenen meechden, ende sij ghinghen beide naect inden bosch; deen nam een becken ende dander een sweert. Ende si ghinghen suetelijc singhende [F.236V] alden bosch dore. Doen dit die eenhoren hoerde quam hi tot hen ende began haer bor<s>ten te leckene. Dese mechden songhen alse langhe, dat die eenhoren inder maghet schoet ontsliep die dbecken droech. Doen die ander maghet sach dat die eenhoren ontslapen was, doden sijen metten swerde. Ende die ander maghet ontfinct sijn bloet int becken. Ende van dien bloede dede hem die coninc een purper maken.

Gheestelec te verstaen soe es dese keyser die hemelsche vader, die eenhoren es ons here ihesus christus die voer sijn gheboorte eer hi menschelike nature hadde herde wreet was. Dese twee mechden sijn Eva ende Maria die beide bloet, oft naect, waren van alder sunden. Eva was sonder sonde doen si ghescapen was, eer si tgebodt Gods overtreden hadde. Ende Maria was in harer moeder lichaem gheheilicht. Eva droecht sweert daer bi dat die sonde beteekent es daer Christus mede gestorven es. Mer Maria hielt [F.237R] dat becken in horen heiligen lichaem daer inne dat Christus ontfanghen wert ende menschelike nature aen nam. Dese eenhoren, dat es Christus, lecte die borsten want bi den borsten selen wi verstaen die oude ende nuwe wet die Christus lecte, dats vervulde. Christus storte sijn bloet, van welcs bloede ons zielen pue<r>per ghemaect sijn.

1 De *Physiologus*

Wie enigszins vertrouwd is met de middeleeuwse traditie omtrent het vangen van eenhoorns, die frons bij het lezen van de hier verhaalde procedure de wenkbrauwen. Sinds de Griekse *Physiologus* uit de eerste eeuwen van onze jaartelling staat de eenhoorn te boek als een buitengewoon wild en gevaarlijk dier, dat zijn agresieve aard echter geheel aflegt als het een maagd in het oog krijgt.⁴ Eenhoornjagers, zo wordt verteld, plegen een kostbaar uitgedoste maagd langs het pad te plaatsen dat de eenhoorn op zijn route door het woud pleegt te volgen. Zodra het dier het meisje in het oog krijgt, gaat hij op haar af, legt zijn hoofd in haar schoot en slaapt in. In deze bedwelmd toestand kunnen de jagers het dier gevangen nemen en wegvoeren.

De tekstgeschiedenis van de *Physiologus* en de hiervan afstammende versies is buitengewoon gecompliceerd.⁵ Het oorspronkelijk Hellenistisch-Griekse werk, dat tussen de tweede en de vierde eeuw is ontstaan, waarschijnlijk in Egypte, is in de loop van de volgende eeuwen vertaald in vrijwel alle talen die in en rondom

4 Zie Gerritsen 2011: 40-44.

5 Over de tekstgeschiedenis van de *Physiologus* kan men zich oriënteren met behulp van Sbordone 1936, McCulloch 1962, Seel 1987 en Gerritsen 2011.

het Romeinse Rijk gesproken werden, zoals Koptisch, Syrisch, Ethiopisch, Armeens, Georgisch en Arabisch. Van de vertalingen in het Latijn, die onderling talrijke verschillen laten zien, stammen bewerkingen in vrijwel alle Europese volkstalen af. Aangevuld met stof uit andere bronnen, zoals de werken van Plinius en Isidorus van Sevilla, groeide de *Physiologus* in de twaalfde eeuw uit tot het Latijnse Bestiarium, het bekendste zoölogische werk van de Middeleeuwen. Dit vertakte zich in allerlei volkstalige bewerkingen en leverde op zijn beurt weer materiaal voor de zoölogische werken van dertiende-eeuwse encyclopedisten zoals Thomas van Cantimpré, Bartholomaeus Anglicus en Vincentius van Beauvais.

De inhoudelijke variatie binnen dit uitgestrekte tekstencomplex is aanzienlijk, maar beperkt zich wat de eenhoorn betreft in hoofdzaak tot enkele kernmotieven. Er zijn versies waarin de eenhoorn wordt omschreven als een klein dier van het formaat van een bokje; in andere heeft het dier de grootte van een hert of een veulen. In sommige versies verliest het dier zijn wildheid zodra de maagd haar boezem ontbloot; in andere versies laat zij de eenhoorn haar borsten liefkozen of zoogt zij het dier, waarna de eenhoorn in haar schoot in slaap valt. Jacob van Maerlant opteert in *Der naturen bloeme* voor een minder lichamelijke formulering: hij laat de eenhoorn de *suvere lede* van de maagd aanbidden.⁶ Ook de afloop van het verhaal vertoont opmerkelijke verschillen: in de vroegste versies is het de maagd die de getemde eenhoorn naar de koning brengt; in latere verschijningsvormen van de eenhoornvangst voeren jagers het gevangen dier naar het paleis of doden het ter plekke. De allegorische uitleg van het gebeuren vertoont daarentegen nauwelijks variatie: overal is de door toedoen van een maagd getemde eenhoorn een *figura* van de *incarnatio*, de Menswording van Christus, waardoor de strafende god van het Oude Testament in Maria's schoot een god van liefde wordt.

Geheel anders gaat het toe in de Dikzak. Hier speelt de handeling zich af in een bos dat toebehoort aan een niet nader genoemde keizer. Niet een, maar twee naakte maagden worden ingezet om de eroto- en melomane eenhoorn met verleidelijk gezang naar zich toe te lokken. Als zij het dier hebben bewelmd door het hun borsten te laten likken, waarbij de eenhoorn in de schoot van een hunner in slaap valt, doodt de andere maagd het dier met een zwaard, waarna de eerste het uit de wond stromende bloed in een bekken opvangt. Met dit bloed laat de keizer zijn mantel purper verven. Al deze details krijgen een figuurlijke uitleg. De keizer in wiens bos de eenhoorn leeft, is God de Vader. De eenhoorn betekent Christus, die vóór zijn menswording, dus in de tijden van het Oude Verbond, als een wrede, straffende god op aarde gewoed heeft (men denke hierbij bijvoorbeeld aan de Zondvloed). De twee naakte maagden zijn Eva en Maria. Eva's naaktheid verwijst naar haar zondeloosheid voordat zij Gods gebod overtrad; Maria wordt naakt genoemd omdat zij al in haar moeders schoot van elke zonde gevrijwaard werd. Het zwaard waarmee Eva de eenhoorn doodt verwijst naar de zondeval; het bekken is de moederschoot waarin Christus *menschelijke natuere* ontving. De borsten waaraan de eenhoorn likt symboliseren het Oude en het Nieuwe Testament die Christus met zijn passie tot vervulling heeft gebracht. Het bloed dat Christus heeft vergoten heeft onze zielen purper geverfd, dat wil zeggen toebereid tot het eeuwige leven.

6 Maerlant, *Nat. Bl.* II, v. 3723; ed.-Verwijs 1878: 158.

2 De *Gesta Romanorum*

Deze zowel qua inhoud als qua allegorische uitleg van de *Physiologus* en zijn derivaten afwijkende versie roept twee vragen op: waar komt dit exemplen vandaan en waarom vertoont het deze afwijkende vorm? De eerste vraag wordt ingegeven door de overweging dat de tekst in de Dikzak vermoedelijk geen originele literaire schepping is. De kans is groot dat dit exemplen is ontleend aan een internationaal verspreide bundel exemplen, zoals de omstreeks 1110-1120 te dateren *Disciplina clericalis* van Petrus Alfonsi, de dertiende-eeuwse *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach (en niet te vergeten diens *Libri VIII miraculorum*), en de wijd-verbrede en meermaals vertaalde *Gesta Romanorum* uit de veertiende eeuw, die wordt getypeerd als 'die beliebteste Exempelsammlung des Mittelalters'.⁷ De exemplen in dit laatste werk vertonen twee kenmerken die wij in de eenhoorn tekst in de Dikzak terugvinden: zij beginnen vrijwel steeds met een zin die het gebeuren tijdens de regering van een al of niet bij name genoemde keizer of koning uit Oudheid of Middeleeuwen situeert, en zij bestaan onveranderlijk uit twee van elkaar gescheiden gedeelten: de vertelling en de allegorische uitleg hiervan. Het ligt daarom voor de hand in dit werk, dat getuige de rijke handschriftelijke overlevering en talrijke incunabeldrukken tot het eind in de vijftiende eeuw populair is gebleven, op zoek te gaan naar de bron van het Middelnederlandse exemplen in de Dikzak.⁸ Bij het doorzoeken van de eerbiedwaardige editie van Hermann Oesterley uit 1872 stuit men bij Capittel 115 op een exemplen dat begint met woorden die men onmiddellijk herkent als het voorbeeld van de Middelnederlandse versie: *Quidam imperator erat, qui quandam forestam habebat*.⁹ Ook de rest van de tekst komt vrijwel woordelijk overeen met de Middelnederlandse, zowel wat de eigenlijke vertelling als de uitleg ervan betreft. Maar één bevreemdend detail waarschuwt voor overhaaste conclusies: in de Latijnse tekst is het dier dat door de twee maagden ter dood wordt gebracht, geen eenhoorn, maar een olifant!

Een poging deze merkwaardige rolverwisseling te verklaren kan ons iets leren over het denkproces dat aan de creatie van een exemplen als dit ten grondslag ligt. Als kiemcel van het verhaal heeft vermoedelijk het door modern onderzoek bevestigde feit gefungeerd, dat olifanten een merkwaardige gevoeligheid voor muziek aan de dag leggen.¹⁰ Bij verschillende middeleeuwse auteurs over het dierenrijk vindt men deze eigenschap terug in de bewering, dat olifanten door het gezang

7 De typering is ontleend aan Weiske 1992: dl. 1, 1.

8 Een kortere weg naar het doel wijst de *Index exemplorum* van Tubach (zie de bibliografie bij dit artikel). Via het register onder het trefwoord *unicorn* wordt men bij nr. 5023 (*Unicorn tamed by virgins*) gebracht, waar men wordt verwezen naar verschillende edities van de *Gesta Romanorum*.

9 Zie Oesterley 1872: 457; zie ook de verwijzingen naar verwante teksten op p. 730.

10 Olifanten in gevangenschap vertonen vaak onrustig gedrag dat op 'reduced welfare' duidt ('aggression, stereotypic swaying, pacing and head bobbing'). De psychologe Dr. Deborah Wells en haar medewerkers observeerden de reacties op klassieke muziek van vier vrouwelijke olifanten in een dierentuin te Belfast. Hun waarnemingen 'suggest that auditory stimulation in the form of classical music may be a useful method of reducing stereotypic behaviour.' Zie D.L. Wells & R.M. Irwin: 'Auditory stimulation as enrichment for zoo-housed Asian elephants (*Elephas maximus*)', in *Animal Welfare* 17 (2008), p. 335-40.

van vrouwen worden aangelokt. Voorbijziend aan de reusachtige afmetingen van de dikhuid wordt verteld dat de olifant, bedwelmd door de muziek, in de schoot of in de armen van een vrouw in slaap valt, zodat het dier kan worden gedood. Volgens Thomas van Cantimpré is hierop een jachtmethode gebaseerd waarbij twee vrouwen naakt de wildernis in worden gestuurd om een olifant met gezang naar zich toe te lokken. Als het dier in de schoot van een hunner is ingeslapen, steekt haar gezellin haar zwaard in de hals van het dier en vangt de eerste het bloed dat uit de wond stroomt op. Van dit bloed wordt de kleurstof purper vervaardigd. In de olifant ziet Thomas een beeld van Christus; de twee vrouwen symboliseren volgens hem de Synagoge en de Kerk.¹¹ Jacob van Maerlant heeft deze mededelingen in zijn *Der naturen bloeme* uitgewerkt tot een uitvoerige passage van circa vijftig verzen.¹² Bij de opmerking dat het bloed Christus' blanke huid rood verft, verwijst hij naar het Hooglied (5: 10), waar de bruid zegt: *Mijn lief es wit ende roet gemanc, Van dusent uutvercoeren* (wat Eelco Verwijs aanleiding heeft gegeven om Maerlants allegorese af te serveren als 'vermakelijke mystiekerij'¹³).

Resumerend: het exemplaar waarin de twee naakte vrouwen in de allegorische uitleg worden geïdentificeerd met Eva en Maria heeft dus twee verschijningsvormen, al naar gelang het dier dat Christus representeert een eenhoorn is, zoals in de Dikzak, of een olifant, zoals in exemplaar 115 in Oesterley's editie van de *Gesta Romanorum*. De afwisseling van eenhoorn en olifant in de verschillende versies van dit exemplaar blijkt geen uniek verschijnsel te zijn. In een in 1342 voltooid handschrift van de universiteitsbibliotheek te Innsbruck, Cod. lat. 310, voor zover bekend het oudste handschrift waarin de *Gesta Romanorum* zijn overgeleverd, komen zelfs beide versies voor: in Kapittel 19 die met de olifant en als Kapittel 187 die met de eenhoorn als hoofdrolspeler (in zijn editie laat Dick de verklaringen van de allegoresen, die als *reductio* of *moralisatio* worden aangeduid, stelselmatig achterwege).¹⁴ In de door Herrtage uitgegeven Engelstalige versies van de *Gesta Romanorum* komt dit exemplaar niet voor.¹⁵ In de Lage Landen zijn *Die gesten of geschienisse van Romem* (de Nederlandse versie van de *Gesta Romanorum*) vóór 1500 drie maal gedrukt. Aan Gheraert Leeu in Gouda komt de eer toe in 1481 de eerste vertaling in een volkstaal ter perse te hebben gelegd. In 1483 bracht Jacob Jacobszoon van der Meer in Delft een herdruk van Leeu's vertaling uit en in 1484 deed Pieter van Os te Zwolle hetzelfde.¹⁶ Ik heb slechts de druk van Leeu en die van Van der Meer bekeken.¹⁷ Het begin van het exemplaar in de laatstgenoemde

11 Thomas Cantimpratensis: *Liber de natura rerum*, lib. IV, cap. XXXIII, 44-60; zie Boese 1973: 127. Als bron verwijst Thomas naar een handschrift 'que continet veterum relationes'.

12 Maerlant, *Nat Bl* II, v. 1405-53; ed.-Verwijs 1878: 73-74.

13 Ed.-Verwijs 1878: 74, voetnoot 3.

14 Zie Dick 1890.

15 Zie Herrtage 1898 (vgl. ook aldaar p. 522). De door Tubach bij nr. 5023 genoemde Franse vertaling (*Le Violier [des?] Histoires Romanes*) van de *Gesta* heb ik niet geraadpleegd, evenmin als de Hongaarse.

16 In de census van *Incunabula printed in the Low Countries* (ILC) door Van Thienen en Goldfinch worden deze drie Nederlandse drukken vermeld onder nummers 1101, 1102 en 1103. Deze nummers corresponderen met de nrs. 2012, 2013 en 2014 in de IDL.

17 Foto's van het Haagse exemplaar van de Leeu-druk (KB Inc. 170 E 27) heb ik bekeken in het foto-archief van het Departement Nederlands van de Universiteit Utrecht. Het exemplaar (kapittel 115) is te vinden op fol. 142 verso – fol. 143 recto. Het Haagse exemplaar is ook online te bekijken via de

druk (cap. 115, fol. 131 verso-132 recto) maakt duidelijk dat het hier om een andere vertaling gaat dan de tekst in de Dikzak: 'Het was een keyser die hadde een wildernisse daer een elephant in was die niement en dorste ghenaken'.

In 1992 heeft de germaniste Brigitte Weiske een tweedelige studie over de *Gesta Romanorum* gepubliceerd.¹⁸ Het eerste deel hiervan is gewijd aan zaken die verband houden met de conceptie en de overlevering van de bundel; terwijl zij in het tweede deel een aantal karakteristieke exempelen bestudeert en deze uitgeeft in synoptische edities naar een aantal 'tekstgetuigen' (handschriften en vroege drukken).¹⁹ In twee van de vier versies van het exempel 'Zwei nackte Jungfrauen' met een Latijnse tekst treedt een *elephas* op, in twee andere een *unicornis/unicornus*. Twee van de zes Duitse tekstgetuigen spreken van een olifant (*eyn helffant*, *eyn elephant*), vier van een eenhoorn (*ayn aynhoren*, *ain aingehurn*, *ain aingehuren*, *ein eynhorn*).²⁰ In een omstreeks 1460 in

Afb. 1 Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, hs. Don 145, fol. 67 verso.

het gebied van de Bodensee geschreven handschrift van de *Gesta Romanorum*, thans Karlsruhe, Badische Landesbibliothek Hs. Don. 145, is het exempel op fol. 67 verso geïllustreerd met een ingekleurde pentekening, waarop men twee naakte vrouwen in een ommuurde tuin ziet zitten. Voor hen ligt een eenhoorn. De ene vrouw omvat de hals van het dier; de andere verwondt de eenhoorn met een mes in de rug, terwijl zij het bloed in een schaal opvangt (zie illustratie hierboven). Uit de tekst blijkt dat de vrouwen Synagoga en Ecclesia voorstellen.²¹

In de *Physiologus*-traditie wordt zowel de eenhoorn als de olifant via de allegorese in verband gebracht met Christus. Met eventuele bezwaren tegen de vervanging van de eenhoorn door de olifant is kennelijk geen rekening gehouden (van het laatstgenoemde dier wordt, voor zover mij bekend, nergens in de middeleeuwse traditie vermeld dat het dier in natuurlijke staat buitengewoon wild en agressief is, zoals de eenhoorn). Dat een olifant, een dier dat ook in de Middeleeuwen als groot en zwaar gold, zich in de schoot van een meisje te slapen legt,

website van Early European Books. In de UB Utrecht raadpleegde ik een exemplaar van de druk van Van der Meer met de signatuur Moltzer 2 J 17 rar.

18 Zie Weiske 1992.

19 Zie over de Nederlandse versie van de *Gesta Romanorum* De Bree 1989 en De Bree 1993. Palmer 1991 behandelt onder meer de kwestie van de Engelse of Zuid-Duitse oorsprong van de bundel.

20 Zie Weiske 1992: dl. I, 149-57 en dl. II, 106-17.

21 De pentekening in het handschrift te Karlsruhe is gereproduceerd in Einhorn 1998: 286, met een uitvoerige beschrijving op p. 462 (nr. 243 n).

brengt de geloofwaardigheid van het verhaal blijkbaar niet in gevaar. Gewichtiger dan de vervanging van de eenhoorn door de olifant is de verdubbeling van het aantal maagden: de maagd die in de *Physiologus* in haar eentje de wilde eenhoorn in haar schoot tot bedaren brengt, heeft in het exempel versterking gekregen van een tweede maagd. De eerste maagd voert een schaal met zich mee, de tweede is gewapend met een zwaard. De allegorese maakt duidelijk dat met de twee maagden Maria en Eva worden bedoeld, de twee vrouwen die een beslissende rol hebben vervuld in de heilsgeschiedenis. Aan Maria is het te danken dat de god die zich vóór zijn menswording als wreed (*crudelis*) en zeer streng (*satis austerus*) had doen kennen (in een van de Duitse versies heet het zelfs expliciet: *Der waz vor der menschait gar übel*), zich in zijn menselijke gestalte als een liefdevolle god heeft gemanifesteerd. Eva, de maagd met het zwaard, was de eerste mens die een zonde heeft begaan, een zonde die uiteindelijk zou leiden tot de offerdood van Jezus Christus. De schaal waarin Maria het bloed van de eenhoorn (*c.q.* van de olifant) opvangt, symboliseert het offer waarmee Christus de gelovigen heeft verlost van de gevolgen van de zondeval, zodat zij deel konden hebben aan het eeuwige leven.

Het is duidelijk dat de vorm die het exempel in de Dikzak heeft gekregen uiteindelijk bepaald is door de eisen die opname in de bundel *Gesta Romanorum* stelde. Het exempel moest de kernpunten van de geloofsleer – zonde en genade – demonstreren en op basis hiervan een moreel appel tot de lezer richten, waarbij het door Christus gebrachte offer de toetssteen is voor menselijk gedrag. De traditie dat voor de vangst van een olifant twee maagden benodigd waren (in plaats van één, zoals voor het vangen van een eenhoorn) bood de bewerker de kans zowel Eva als Maria in de uitleg van het exempel te laten optreden, als personificaties van respectievelijk de zonde en de genade. De slotzin van het exempel van de twee naakte vrouwen formuleert weliswaar geen expliciete moraal, maar het vergieten van Christus' bloed wordt wel degelijk toegepast op de individuele ziel: *Christus storte sijn bloet, van welcs bloede ons zielen puerper ghemaect sijn*. De druk van Geraert Leeu (fol. 143 recto) formuleert de moraal in de vorm van een als proza-regels gedrukt rijmpje:

Willen wi dan wesen ghemint
 van Cristo den elephant
 ende dat Ihesus dat soete kint
 ons brenghe int hemelsche lant,
 soe laet ons reynlic leven
 ende daer toe doen oec goet,
 soe moghen wi sonder beven
 sterven met goeden moet.

3 De Heilige Jacht

Ter afronding van dit artikel wijs ik nog op een merkwaardige verwante voorstelling: een kunstwerk dat de bekende beeldformule van Maria die Christus in de gedaante van een eenhoorn in haar schoot ontvangt eveneens in een heilshistorisch perspectief plaatst. Het gaat om een zogenaamd *antependium*, een langwerpige

geborduurde doek die voor het altaar kon worden opgehangen. Dit antependium, vervaardigd in 1480, is afkomstig uit de Kreuzkapelle te Lachen (kanton Schwyz, Zwitserland) en bevindt zich thans in het Schweizerisches Landesmuseum te Zürich.²² Het onderwerp is de zogenaamde 'Heilige Jacht', een figurale variant van de Annunciatie, die in vijftiende eeuw in de Duitstalige landen zeer populair is geweest. In een ommuurde tuin, de *hortus conclusus*, ziet men Maria zitten. Zij heeft een boek op schoot en omvat met de hand de hoorn van een eenhoorn die op haar afspringt. Bij de tinnen van de ommuring ziet men de aartsengel Gabriël, gekleed als jager, die de eenhoorn naar Maria heeft toegejaagd. Gabriël voert vier jachthonden met zich mee, terwijl hij de tonen van het Ave Maria aan zijn jachthoorn ontlokt. Tot zover beantwoordt de voorstelling geheel aan de iconografische traditie. Afwijkend hiervan zijn echter twee kleine gestalten, wier namen in spreukbanden worden meegedeeld. Het zijn Adam en Eva. Adam stoot zijn speer in de hals van de eenhoorn; Eva vangt het bloed in een kelk op.

Zowel in de Dikzak als in de voorstelling van de Zwitserse altaardoek verwijst het doden van de eenhoorn naar de relatie tussen zonde en genade.

Bibliografie

- De Bree 1989 – Fred de Bree, ‘“Historia docet”. De *Gesta Romanorum* en de *Gesten of Geschienisse van Romen*’. In: *In onse scole*. Opstellen over Middelnederlandse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha Schenkeveld. Onder redactie van Fred de Bree en Roel Zemel. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek vu, 1989, p.209-245.
- De Bree 1993 – Fred de Bree, ‘Geraert Leeu als drukker van Nederlands verhalend proza’. In: *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Red. Koen Goudriaan, Paul Abels, Nico Habermehl, Bart Rosier. Delft: Eburon; Oudheidkundige kring ‘Die Goude’, dl. 23, 1993, p. 61-80.
- Boese 1973 – Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum*. Editio princeps secundum codices manuscriptorum [Ed. Helmut Boese]. Berlin/New York: De Gruyter, 1973.
- Dick 1890 – *Die Gesta Romanorum*. Nach der Innsbrucker Handschrift vom Jahre 1342 und vier Mühener Handschriften hg v. Wilhelm Dick. Erlangen/Leipzig, 1890 (Erlanger Beiträge zur Englischen Philologie; herdruk Amsterdam: Rodopi, 1970).
- Einhorn 1998 – Jürgen Werinhard Einhorn, *Spiritualis unicornis. Das Einhorn in Literatur und Kunst des Mittelalters*. 2. Aufl., München: Fink Verlag, 1998.
- Gerritsen 2011 – Willem Gerritsen: *Het spoor van de eenhoorn. De geschiedenis van een dier dat niet bestaat*. Leiden: Primavera Pers, 2011.
- Herrtage 1898 – *The Early English Versions of the Gesta Romanorum*. Formerly edited by Sir Frederic Madden for the Roxburghe Club, and now re-edited from the mss. in the British Library (Harl. 7333 & Add. 9066) and the University Library, Cambridge. With Introduction, Notes, Glossary, etc. by Sidney J.H. Herrtage. London, EETS, 1879; reprinted 1898; EETS 33.
- IDL 1983 – Gerard van Thienen, *Incunabula in Dutch Libraries* (IDL). A census of fifteenth-century printed books in Dutch Public Collections, 2 dln. Nieuwkoop: HES & De Graaf Publishers, 1983.
- ILC 1999 – Gerard van Thienen & John Goldfinch, *Incunabula Printed in the Low Countries* (ILC). A Census. Nieuwkoop: HES & De Graaf, 1999.
- Maerlant, Jacob van, *Naturen bloeme*, zie Verwijs 1978.
- McCulloch 1962 – Florence McCulloch, *Mediaeval Latin and French Bestiaries*. Chapel Hill: University of North Caroline Press, 1962.

22 Zie voor dit antependium Einhorn 1998: 493, nr. 385 en Gerritsen 2011: 121-22 met reproductie op p. 123. Vgl. voor de Zuid-Duitse en Zwitserse traditie van geborduurde tapijten met dit thema: Rapp Buri/Sticky-Schürer 1995 (met dank aan prof.dr. Claudine Chavannes-Mazel, die zo vriendelijk was mij op dit artikel attent te maken).

- Oesterley 1872 – *Gesta Romanorum*, [Hrsg.] von Hermann Oesterley. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1963; herdruk van de uitgave Berlin 1872.
- Palmer 1991 – Nigel F. Palmer, ‘Das “Exempelwerk der englischen Bettelmönche”: Ein Gegenstück zu den “Gesta Romanorum”?’ In: *Exempel und Exempelsammlungen*, Hrsg. von Walter Haug und Burghart Wachinger. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991; *Fortuna vitrea*, Bd. 2, p. 137-72.
- Rapp Buri/Stucky-Schürer 1995 – Anna Rapp Buri & Monica Stucky-Schürer, ‘Verena Zollers Wirkteppich von 1554 im Benediktinerskloster Sarnen OW. Das Weiterleben der Basler Wirkkunst in den Familien der Zürcher Reformatoren’. In: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 52 (1995), Heft 3, S.137-151.
- Sbordone 1936 – *Physiologus*. Edidit Franciscus Sbordone. Milano, etc.: In aedibus Societatis ‘Dante Alighieri’, 1936 (herdr. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1976).
- Seel 1987 – *Der Physiologus. Tiere und ihre Symbolik*. Übersetzt und erläutert von Otto Seel (5. Aufl.). Zürich/München: Artemis Verlag, 1987 (1. Aufl. 1960).
- Tubach 1969 – Frederic C. Tubach, *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki: Akademia Scientiarum Fennica, 1969 (FF Communications No. 201).
- Verwijs 1878 – *Jacob van Maerlant’s Naturen bloeme*. [Uitg.] door Eelco Verwijs. Leiden: A.W. Sijthoff, [1878].
- Warnar 2006 – Geert Warnar, ‘Het boek als bundel. Willem de Vreese en de studie van de Nederlandse letterkunde in de handschriftencultuur van de late Middeleeuwen’. In: *Bronnen van kennis. Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Red. Paul Hofstijzer, Kasper van Ommen, Geert Warnar, Jan Just Witkam. Leiden: Primavera Pers, 2006, p. 221-229.
- Weiske 1992 – Brigitte Weiske, *Gesta Romanorum*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992; 2 Bde (Bd 1: Untersuchungen zu Konzeption und Überlieferung; Bd. II: Texte, Verzeichnisse); *Fortuna vitrea*, Bd 3 & 4.

Adres van de auteur

Obbinklaan 125
3571 NE Utrecht
w.p.gerritsen@uu.nl